
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС, СІМЕЙНЕ ПРАВО

УДК 347.62(477)

DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2021.2.3>

Л. Ю. Бельо

старший викладач кафедри загальноправових дисциплін
Національного університету «Одеська морська академія»

РЕГУЛЮВАННЯ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН ЗА ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА СУЧАСНІ НОРМИ СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті охарактеризовано основні засади шлюбно-сімейних відносин в умовах перебування українських земель у складі Російської імперії (XIX – початок XX ст.), розкрито обставини, за яких дозволялося укладати шлюб, та підстави для його заборони, а також процедуру укладення та розірвання шлюбу. У ході аналізу вказаних умов та обставин зроблено акцент на особливостях, що виявляються незвичними для сьогодення. Наголошено на важливості вивчення поставлених питань, оскільки тема сім'ї та шлюбу є не тільки правовою, соціальною але й історичною категорією. Встановлено значення релігії для шлюбно-сімейних відносин за часів Російської імперії, а саме в чому відображалась роль церкви в їх регулюванні та яким чином вона здійснювала вплив на сім'ю. Описано перехід від регулювання відносин подружжя канонічним правом до державного управління у зв'язку з реформами Петра I та зібранням шлюбних норм у некодифікованому законодавчому акті – книзі 1 тому X Зводу законів Російської імперії «О правах и обязанностях семейственных». Установлено, яким чином даний факт змінив певні засади та посилив місце держави в здійсненні свого впливу на різні суспільні верстви, таким шляхом намагаючись відштовхнути церкву на другий план. Звертаючи увагу на гендерні ролі у шлюбі, автор з'ясував різницю в становищі жінки (дружини) під час впливу церковного права та з переходом до державного регулювання питань укладення та розірвання шлюбу. Здійснено аналіз сучасних норм українського сімейного законодавства в порівнянні з тогочасними положеннями щодо шлюбу. Відповідно, проаналізовано сучасні положення щодо укладання шлюбу, його розірвання, а також необхідні умови укладення шлюбу та обставини, що забороняють його укладати. Надано відповіді на важливі запитання щодо того, чи знайшли історичні норми своє відображення в теперішніх законах нашої держави, яким чином вони трансформувалися відповідно до сучасних цінностей і вимог нового суспільства, чи є сучасне законодавство у сфері шлюбу та сім'ї досконалим і відповідним стандартам міжнародного законодавства та чи має воно перспективи для подальшого розвитку.

Ключові слова: шлюб, подружжя, шлюбно-сімейні відносини, розлучення, сімейне законодавство.

Постановка проблеми. Становлення сучасного українського сімейного законодавства відбувалось протягом майже двох десятиліть, його розвиток та вдосконалення тривають й досі, і не можна

заперечувати, що певний вплив на цей процес мав історичний досвід, отриманий з ретельного аналізу різних історичних джерел, у тому числі й нормативних актів. Певний період наша держава перебувала

у складі Російської імперії, тому тогочасне російське законодавство поширювалось і на українські території. Порівняльно-правовий аналіз норм сімейного права за часів Російської імперії та сучасних норм сімейного законодавства України виявляється важливим, актуальним та необхідним, бо таким чином можна зрозуміти, який розвиток отримало сучасне право у сфері шлюбно-сімейних відносин, які положення щодо сім'ї є схожими, які збереглися, а які взагалі змінилися докорінно, а також зробити висновки щодо того, яких змін ще потребує українське сімейне законодавство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних дослідників, які займалися вивченням шлюбно-сімейних відносин часів Російської імперії, слід назвати праці російських та українських авторів – Ю.Ю. Гарцевої, А.А. Дорської, Х.М. Омарової, Т.А. Мохової, І.Л. Корнеєвої, Л.І. Слюсар та ін. Вони розглядали шлюбно-сімейні відносини в Царській Росії з різних аспектів: з історичного, правового та соціального. Заслужують на увагу теоретичні сучасні дослідження українських учених О.І. Сафончик, А.О. Дутко, А.О. Адріанової, В.В. Закорецького та ін. у сфері українського сімейного права та законодавства.

Метою статті є спроба проаналізувати засади державного регулювання шлюбно-сімейних відносин за часів Російської імперії, визначити їхній вплив на формування теперішнього українського сімейного законодавства, а також спроба здійснити порівняння сучасних правових норм та норм, що регулювали шлюбно-сімейні відносини в Російській імперії.

Виклад основного матеріалу. До XIX століття шлюбно-сімейні відносини регулювалися переважно традиціями і релігійними нормами, так званім канонічним правом. Крім того, існували та підтримувалися традиції та обряди щодо укладення шлюбу. У XIX столітті вони отримали правове закріплення у Зводі законів цивільних (Свод законов гражданских), який не був кодифікованим актом, на відміну від багатьох існуючих на той час західноєвропейських кодексів. Норми, які визначали шлюбно-сімейні відносини, в 1832 році були об'єднані в

книзі 1 тому X Зводу законів Російської імперії «Про права і обов'язки сімейні» («О правах и обязанностях семейственных»). У ній встановлювалися основні положення шлюбно-сімейного права, а також приділялась увага умовам і порядку укладення шлюбу [1, с. 234].

Щоб зрозуміти шлюбно-сімейні відносини того часу, слід розглянути умови шлюбу детальніше та порівняти їх із сучасними.

1) *Взаємна згода наречених.* Якщо один із наречених заявляв, що не бажає укласти шлюб, вінчання повинно було бути зупинено. Шлюби, де мав місце обман або помилка одного із наречених, вважалися недійсними [2, с. 22]. При цьому зберігалися норми Указу Петра I від 5 січня 1724 р., якими було встановлено вимогу обов'язкової присяги з боку батьків або опікунів і піклувальників у тому, що вони не примушували своїх дітей до укладення шлюбу [3, с. 2]. Добровільність шлюбу прямо встановлюється положеннями Сімейного кодексу України (далі – СКУ). Так, згідно з ч. 1 ст. 24 СКУ, шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка. Примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається [4].

2) *Обов'язкова згода батьків на шлюб своїх дітей.* Порушення цієї умови каралося тюремним ув'язненням дітей від чотирьох до восьми місяців та позбавленням права спадкування за скаргою батьків. Однак укладення шлюбу без батьківського дозволу не призводило до недійсності шлюбу.

Нині особи є вільними у виборі свого партнера та можуть укласти шлюб незалежно від думки батьків чи опікунів. Батьківська згода на шлюб стала категорією швидше моральною (благословення батьків на шлюб наречених як православна традиція, особливий обряд, через який старше покоління схвалює такий союз), а не юридичною, тому більше не врегульовується законодавчими приписами.

3) *Дозвіл начальства на укладення шлюбу підлеглих їм посадових осіб, які перебувають на військовій і цивільній службі.* Якщо шлюб укладався без дозволу начальства, це не спричиняло його недійсності. Однак особи, які перебували на державній службі, піддавалися

суворій догані із занесенням її в послужний список. Така норма залишилася як історичний факт і прямого відношення до теперішнього українського сімейного законодавства не має.

4) *Віковий ценз.* До прийняття закону 1832 року Указом Святійшого синоду від 17 грудня 1774 року в Росії нареченому дозволено було укласти шлюб з 15, а нареченій – з 13 років. Пізніше, відповідно до Зводу законів, вік було збільшено до 18 років для чоловіків і 16 років для жінок. Виняток установлено для жителів Закавказзя: 15 і 13 років [2, с. 22].

Сучасне українське сімейне законодавство також визначає віковий ценз для наречених. Відповідно до ч. 1 ст. 22 СКУ, шлюбний вік для чоловіків та жінок установлюється у вісімнадцять років, однак простежуються зміни: стирається різниця між вимогами щодо віку для чоловіків і жінок. До того ж за певних підстав (ч. 2 ст. 23 СКУ) особи, що досягли шістнадцяти років, можуть укласти шлюб, якщо це відповідає їхнім інтересам.

4) *Відсутність певного ступеня споріднення між нареченими.* Така умова існувала як у канонічному праві, так і в Зводі законів 1832 року. Проте якщо в церковних законах заборона сягала сьомого ступеня споріднення, то світська влада пом'якувала це положення: безумовна заборона покладалася до четвертого ступеня спорідненості (двоюрідні брати і сестри). Ця заборона є однією з основних в сучасному законодавстві України (ст. 26 СКУ). Вона має підґрунтя з боку моралі та генетики. І якщо в першому випадку суспільний осуд не може прямо нашкодити нащадкам такої пари, то в другому несе серйозний ризик виникнення патології у нащадків. Також не дозволявся шлюб усиновленої дитини з усиновлювачем.

За загальним правилом не визнається СКУ шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною, однак він є можливим, якщо усиновлення буде скасовано.

5) *Приналежність до певного віросповідання.* Діяли окремі положення законів щодо шлюбу осіб православної віри, щодо осіб інших християнських концесій та щодо шлюбу нехристиян. Держава визнавала законним лише церковний шлюб, тобто

взятий у церкві, за церковним обрядом, при двох свідках, а поза церквою – лише в місцях, де вінчання було неможливим. Головним доказом шлюбу був запис у приходській (метричній) книзі. Християнам неправославного віросповідання, а також представникам інших релігійних груп, дозволялось брати шлюб між собою за законами своєї церкви, і їх шлюб реєструвався у відповідних (окремих) метричних книгах.

Як зазначила Л.І. Слюсар, «детально регламентувались шлюби православних з особами інших християнських концесій. Ці шлюби дозволялись державою, але наречені-неправославні повинні були дати підписку, що не перешкоджатимуть православної вірі свого обранця, не схилятимуть до переходу у свою віру, а народжені у шлюбі діти будуть хрещені в православ'я. Якщо шлюб між православним і католиком укладався римо-католицьким священиком, він вважався недійсним, доки не відбулось вінчання у православної церкви» [5, с. 65].

Сьогодні жодних обмежень для укладення шлюбу, пов'язаних з релігією, українське законодавство не встановлює. Розбіжність у віросповіданнях не є перешкодою для шлюбу. Державою визнається лише той союз, який зареєстровано в органі державної реєстрації актів цивільного стану. Релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення в жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення органів державної реєстрації актів цивільного стану (ст. 21 СКУ).

Окрім умов для укладення шлюбу, відповідно до положень Зводу законів Російської імперії, існували також і умови, які забороняли укладення шлюбу певними категоріями осіб та за певних обставин. Так, заборонялось укладати:

1) *Новий шлюб, якщо попередній шлюб не було розірвано.* У такому випадку, якщо особа на момент укладення нового шлюбу перебувала в іншому шлюбі, новий шлюб визнавався недійсним. Український закон установлює одношлюбність як одну з основних засад шлюбно-сімейних відносин. Так, жінка та чоловік, відповідно до ч. 2 ст. 25 СКУ, мають право на повторний

шлюб лише після припинення попереднього шлюбу.

2) *Четвертий шлюб (у рахунок трьох включалися шлюби, припинені їх розірванням і недійсні)*, який був заборонений статтями 21 і 37 частиною 1 тому X Зводу законів. Хоча вже другий чи третій шлюби вважалися небажаними. Вони засуджувалися церквою та суспільством, що пізніше знайшло відображення в законодавчому закріпленні. Відповідних заборон у сучасному українському сімейному законодавстві не існує. Особи можуть укласти шлюб без обмежень за кількістю.

3) *Особі у віці більше 80-ти років*. Така заборона зумовлювалась тим, що шлюб передбачає спільне ведення господарства, народження і виховання дітей, а після настання граничного віку не може бути досягнута його основна ціль: утрачається репродуктивна функція наречених, крім того, вони самі, як правило, потребують стороннього догляду.

Погляди щодо цільового призначення шлюбу з плином часу змінюються, і сьогодні потреби в такій забороні немає. Сімейне законодавство не визначає верхньої межі віку осіб для укладення шлюбу. Тому можна стверджувати, що така норма залишилася в минулому.

4) *Заборона монахам і дяконам укласти шлюб* мала здебільшого релігійний характер, тому наразі законодавчо не є закріпленою, адже держава відокремлює закон і церковні правила.

5) *У разі божевілля одного або обох наречених*. Душевна хвороба, згідно зі статтею 5 частини 1 тому X Зводу законів Російської імперії, була підставою, згідно з якою держава визнавала шлюб недійсним [2, с. 23].

Сімейний кодекс також визначає неієздатність особи як одну з підстав недійсності шлюбу. Згідно з ч. 3 ст. 39 СКУ, недійсним є шлюб, зареєстрований з особою, яка визнана неієздатною.

7) *Особам, щодо яких установлювалась судова заборона укласти шлюб*. Така заборона вважалася умовою укладення шлюбу, яку не можна було подолати. Її накладали на того з подружжя, з вини якого був розірваний шлюб, якщо приводом для розлучення було багато-

женство (Звід законів Російської імперії, т. X., ст. 40), перелюбство (Статут духовних консисторій, ст. 253), фізична нездатність до шлюбного співжиття (Статут духовних консисторій, ст. 253), безвісне приховування одного з подружжя протягом п'яти років і більше (Звід законів Російської імперії, т. X., ст. 41, 42) [2, с. 25].

У сучасному українському законодавстві не міститься положень про конкретну судову заборону, що стосувалася би певного суб'єкта і не допускала його до укладення наступного шлюбу через вказані вище обставини. Ці табу тепер стали категорією моралі, стосуються особистих відносин, що не відносяться до сфери законодавчого регулювання, та становлять собою більше причину для розірвання шлюбу за ініціативою одного з подружжя, ніж підставу для відмови до повторного одруження.

Окрім умов для укладення шлюбу та заборон, що перешкождали укладенню шлюбу, для повноти дослідження слід розглянути також спільні та відмінні риси щодо процедури укладення шлюбу та його розірвання за часів Російської імперії та сьогодення.

Розглядаючи порядок укладення шлюбу в період регулювання шлюбно-сімейних відносин на території українських земель положеннями Зводу законів цивільних, варто відмітити, що церковна форма шлюбу все ще залишалась єдиною, що визнавалася суспільством та законом. Зокрема, Т.А. Мохова вказувала на те, що «в цей період держава визнавала лише церковний шлюб. Тому норми церковного права, що регулювали шлюбні відносини, включалися в правову систему держави. Норми церковного права регулювали питання умов, способу і форми укладення шлюбу. У Зводі законів цивільних визначення шлюбу було відсутнє. За зразок приймалися визначення, що містились в офіційному збірнику церковного права – Книзі Кормчій» [3, с. 3]. Таке становище свідчить про те, що, незважаючи на спроби держави втрутитися в контроль та регулювання процесу укладання шлюбу, законодавство мало істотні недоліки і до того ж поступалося в силі впливу закореним церковним традиціям. Це не давало

змогу вийти на новий рівень щодо форми шлюбу – цивільної, що є характерною для світських держав.

Процедура одруження передбачала укладення шлюбу лише в церкві. Бажаючі вступити в шлюб повинні були повідомити про це священика свого приходу в будь-якій формі, а останній у три найближчих неділі або в інші святкові дні повинен був би робити «оприлюднення» в церкві. Це створювало можливість особам, що мали у своєму розпорядженні відомості про перешкоди для даного шлюбу, повідомити про них священикові. Шлюб відбувався в особистій присутності наречених у призначені для цього день і час при двох або трьох свідках. Процес одруження відбувався за обрядами православної церкви (ст. 31). Укладений шлюб записувався в парафіяльну метричну книгу [6, с. 61].

З часом цивільна форма шлюбу витіснила церковну, і сьогодні визнається українською державою як єдина законна підстава для виникнення прав та обов'язків подружжя. Так, відповідно до ч. 1 ст. 21 Сімейного кодексу України, шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану. Відсутність значення церковного шлюбу для держави конкретизується ч. 3 згадуваної статті: «Релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення органів державної реєстрації актів цивільного стану».

Укладення шлюбу відбувається в порядку державної реєстрації, передбаченого Главою 4 Сімейного кодексу України.

Загальновідомо, що далеко не кожен союз здатен витримати випробування долі, й часто трапляються випадки, коли подружжя виявляє намір розірвати шлюб. Сьогодні, в епоху нових переконань і цінностей, процес розлучення в Україні можна назвати досить простим. Сімейним кодексом передбачені два способи розірвання шлюбу – адміністративний порядок (за допомогою органів РАЦС) та судовий порядок.

А.О. Дутко, досліджуючи питання розірвання шлюбу за законодавством України,

визначила умови для кожного з порядків. Розірвання шлюбу в органах РАЦС (так званий адміністративний порядок), за загальним правилом, відбувається за наявності умов подання подружжям спільної заяви про розірвання шлюбу й відсутності дітей. Орган РАЦС складає актовий запис про розірвання шлюбу після спливу одного місяця, при цьому не з'ясовує причини розірвання і не вживає заходів щодо примирення подружжя. Процедура розірвання шлюбу судом у порядку окремого провадження відбувається за спільною заявою подружжя про розірвання шлюбу, яке має дітей [7, с. 52–53].

У минулому розірвання шлюбу не виявлялось настільки простою процедурою. Л.І. Слюсар вказувала на те, що «дуже мала ймовірність розірвання шлюбу (розлучення) в ті роки була зумовлена не тільки «жорстким» законодавством, а й різким осудом церкви, громади, всього сімейного і соціального оточення. Вважалося, що розлучення є відхиленням від соціально прийнятних норм поведінки. Тому розірвати шлюб могли дозволити собі лише представники вищих соціальних верств населення, які були економічно і соціально захищені» [5, с. 66].

Окрім того, існували жорсткі умови, лише за наявності яких шлюб можна було розірвати. Припинявся шлюб лише у випадку смерті одного з подружжя, і в такому випадку можливо було одружитись вдруге. Інший порядок розірвання здійснювався духовним судом і мав місце тільки за наявності таких конкретних обставин, як:

– Перелюбство (зрада). Причому воно мало відповідати певним критеріям: повинно було бути фактом, що відбувся, а не наміром, мало бути вчинено свідомо і вільно. Двошлюбність вважалася кваліфікованим перелюбством і також була приводом для розлучення, тільки якщо перший законний чоловік (дружина) не бажав зберегти шлюб;

– Нездатність до шлюбного співжиття (відсутність дітей у шлюбі), якщо вона виявилася природженою, дошлюбною або якщо з дня укладення шлюбу минуло не менше трьох років;

– Засудження до покарання з позбавленням усіх прав або заслання в Сибір

з позбавленням прав і майна одного з подружжя;

– Безвісна відсутність одного з подружжя більше п'яти років.

У XIX столітті дружина отримала можливість розлучення в судовому порядку з чоловіком у випадку жорстокого поводження з нею. На початку XX століття у Звід законів була введена стаття 1031, відповідно до якої за одним із подружжя визнавалося право відмовитися від спільного життя, якщо воно «видається для нього нестерпним». За дружиною зберігалось право на утримання від чоловіка, якщо вона відмовилася від спільного проживання з його вини [1, с. 236].

З вищевикладеного стає зрозуміло, що сучасні норми українського законодавства щодо розірвання шлюбу суттєво відрізняються від пережитків минулого і є набагато м'якшими та більш демократичними. Це пояснюється передусім розвитком суспільства, яке із плином часу переглянуло і переоцінило застарілі засади та налаштувало їх відповідно до вимог сучасності.

Висновки. Таким чином, регулювання шлюбно-сімейних відносин за будь-яких часів викликало інтерес з боку держави, церкви і суспільства. Переживаючи різні періоди людської діяльності, законодавство встановлювало нові норми, вдосконалюючи їх та беручи до уваги досвід минулих років. Засади, на яких здійснювалося державне та церковне втручання у відносини шлюбу та сім'ї за часів Російської імперії, важко назвати досконалими, однак вони свідчать про спроби устаткувати порядок щодо регулювання цих відносин. Такі тенденції є зрозумілими для тогочасного суспільства, адже тоді існували дещо інші, відмінні від сьогодення цінності та звичаї. Говорячи про сучасне українське законодавство, можна зазначити, що воно зберегло деякі постулати з минулого, пов'язаного з Російською імперією та її законами, однак і отримало з розвитком нові, більш новітні та гуманні норми. Важко сказати, чи є нате-

пер регулювання шлюбно-сімейних відносин українськими законами прикладом досконалості, адже ще є напрями, в яких їм слід розвиватися. Однак, урахувавши прагнення та всебічні спроби української держави вдосконалити законодавство у відповідності зі світовими, зокрема європейськими, стандартами, можна вважати, що Україна має всі перспективи для подальшого розвитку норм сімейного права у прогресивному напрямі, враховуючи морально-етичні правила та суспільні інтереси.

Список використаної літератури:

1. Гарцева Ю.Ю. Права и обязанности супругов по Своду законов Российской империи. *Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2016. № 1 (33). С. 234–238.
2. Дорская А.А. Влияние церковного права на развитие семейного права Российской империи. *Историко-правовые проблемы: новый ракурс*. 2015. № 11. С. 20–40.
3. Мохова Т.А. Становление и развитие института брака в законодательстве Российской империи XIX века. *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. 2014. № 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-i-razvitie-instituta-braka-v-zakonodatelstve-rossiyskoj-imperii-xix-veka>
4. Сімейний кодекс України : Закон від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 09.02.2021).
5. Слюсар Л.І. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя. *Демографія та соціальна економіка. Демографічні проблеми та тенденції*. 2011. № 2 (16). С. 62–72.
6. Корнеева И.Л. Семейное право : учебник для бакалавров. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Издательство Юрайт, 2013. 355 с.
7. Дутко А.О. Розірвання шлюбу за законодавством України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 801. С. 51–55.

Belo L. Regulation of marital and family relations during the Russian Empire and modern norms of family legislation of Ukraine in the field of marriage relations: comparative legal analysis

The article describes the basic principles of marital and family relations in the conditions of Ukrainian lands in the Russian Empire (XIX - early XX centuries.), reveals the circumstances

under which marriage was allowed, and the grounds for its prohibition, as well as the procedure for marriage and divorce. In the process of analyzing these conditions and circumstances, emphasis is placed on features that are unusual for today. The importance of studying the issues is emphasized, as the topic of family and marriage is not only a legal, social but also a historical category. The importance of religion for marital and family relations in the days of the Russian Empire was established, namely, what reflected the role of the church in their regulation and how it influenced the family. Describes the transition from the regulation of marital relations by canon law to public administration in connection with the reforms of Peter I and the collection of marriage rules in an uncodified legislative act - Book 1 of Volume X of the Code of Laws of the Russian Empire "On Family Rights and Responsibilities". It is established how this fact changed certain principles and strengthened the place of the state in exercising its influence on various social strata, thus trying to push the church into the background. Paying attention to the gender roles in marriage, the difference in the position of the woman (wife) during the influence of church law and with the transition to state regulation of marriage and divorce is clarified. The analysis of modern norms of the Ukrainian family legislation in comparison with the then provisions concerning marriage is carried out. Accordingly, the current provisions on marriage, its dissolution, as well as the necessary conditions for marriage and the circumstances prohibiting its conclusion are analyzed. Answers to important questions about whether historical norms are reflected in today's laws of our state, how they were transformed in accordance with modern values and requirements of the new society, whether modern legislation in the field of marriage and family is perfect, in line with international law and whether it has prospects for further development are provided.

Key words: *marriage, spouses, marital and family relations, divorce, family law.*